

Recenzja rozprawy doktorskiej mgr Kamila Janowicza

pt. Wybrane czynniki związane z kształtowaniem się wizji własnego dorosłego życia w okresie wyłaniającej się dorosłości

promotor: Prof. UAM dr hab. Lucyna Bakiera

Przedłożona do recenzji rozprawa doktorska poświęcona została przedstawieniu problematyki badawczej i teoretycznej dotyczącej wybranych uwarunkowań tworzenia przez młodzież i młodych dorosłych w fazie/okresie wyłaniającej się dorosłości (lub: wschodzącej dorosłości) wizji swego dorosłego życia i jej zmian w czasie.

Zakres czynników mających związek z zawartością treściową i strukturą wizji własnego życia, które zostały uwzględnione w projekcie badawczym obejmuje zarówno uwarunkowania podmiotowe, jak i pozapodmiotowe. O wyborze tych czynników zdecydował przegląd literatury specjalistycznej poświęconej problematyce perspektyw czasowych młodzieży, orientacji temporalnej w okresie dorastania, przyszłościowych perspektyw życiowych, wyobrażeń młodzieży o przyszłym życiu w dorosłości, jak i koncepcji młodych ludzi dotyczących ich życia w przyszłości.

Podjęcie nowych badań psychologicznych nad zagadnieniem wyobrażeń młodych ludzi o własnej przyszłości i odniesienie ich wyników do ustaleń badań wcześniejszych dostarcza podstawy do rozpoznania kierunku zmian projektów życiowych i ich związku z przeobrażeniami kontekstu ekologicznego. Zestawienie wyników badań doktoranta z wynikami wcześniejszych badań autorów cytowanych w rozprawie może pogłębić wiedzę psychologiczną na temat przebiegu zmian w dłuższej perspektywie czasu – obejmującej kilka pokoleń młodych

Polaków. Ze względu na wycinek kontekstu objęty badaniami, a mianowicie pandemię Covid-19, badania mogą być cennym źródłem danych do prześledzenia związku wydarzeń nienormatywnych bądź pozanormatywnych (w dotychczasowym rozumieniu) z postrzeganiem własnej przyszłości przez młodych ludzi. Ostatnie lata obfitują w takie wydarzenia, które można w powyższy sposób sklasyfikować (konflikty zbrojne, masowe migracje, kryzys polityczny, ekonomiczny, załamanie inwestycji, klęski lub katastrofy ekologiczne, „niegasnąca” pandemia i in.) – toteż nie można wykluczyć, że zmieniają one swój status na: „normatywne”. To przekonuje o konieczności kontynuowania prac nad wyobrażeniami własnej przyszłości, czy też wizjami życia ukierunkowującymi aktywność jednostek w kolejnych okresach życia i możliwości adaptacji do dynamiki kontekstu, którego zmiany trudno jest współcześnie przewidywać z dużą pewnością. Rozpoznanie ich konsekwencji dla kondycji jednostek i społeczeństw oraz ich zmian rozwojowych w czasie jest nowym wyzwaniem wymagającym pilnego zaangażowania się psychologów. Rozprawa doktorska magistra Kamila Janowicza niejako zainicjowała prace w tym obszarze w kraju.

Rozprawa doktorska przedstawiona przez mgr Kamila Janowicza składa się ze streszczenia w języku polskim i angielskim, dziewięciu rozdziałów, bibliografii, spisu tabel, wykresów i rysunków oraz z trzech załączników. Zajmuje 374 strony. Bibliografia obejmuje pozycje w języku polskim i angielskim opublikowane w latach 1967 – 2021, a także materiały z konferencji naukowych.

Ogólnie, dysertacja posiada prawidłową strukturę. Pięć pierwszych rozdziałów dostarcza podstawy teoretycznej dla sformułowania problemu, zbudowania ogólnego modelu badań, postawienia hipotez i dla wyjaśnienia wyników badań własnych doktoranta.

Rozdział pierwszy stanowi *Wprowadzenie*. Doktorant zarysowuje tu problematykę badawczą, uzasadnia jej wybór i wskazuje cel badań. W swoim projekcie doktorskim skupił się na badaniu związku kluczowych zadań rozwojowych w okresie dorastania, do których zaliczył kształtowanie się tożsamości, przygotowanie do podjęcia dorosłych ról społecznych oraz zadanie zbudowania wizji własnej przyszłości z ukierunkowaniem ku przyszłości osób w fazie/okresie wschodzącej dorosłości w rozumieniu J.Arnetta (s. 9). Doktorant uzasadnia wybór tej problematyki zmianami kontekstu rozwojowego, które w ostatnich dziesięcioleciach nabrały dynamiki, co skutkuje przedłużaniem się moratorium psychospołecznego, dużym zróżnicowaniem ról płciowych i rodzinnych oraz celów i planów życiowych osób młodych. Doktorant wprowadza pojęcie podstawowe w jego projekcie jakim jest wizja własnego dorosłego życia u osób w okresie wschodzącej dorosłości i wskazuje pojęcia bliskie

znaczeniowo temu konstruktowi, a mianowicie plany życiowe, cele życiowe, aspiracje życiowe, perspektywy temporalne, wyobrażenia na temat przyszłości i marzenia – dostrzegając – jak pisze – ich „mieszanie się” (s. 10).

W rozdziale drugim Doktorant podjął się opisanie wyżej wymienionych pojęć. Rozpoczął od zdefiniowania dwóch pojęć podstawowych w projekcie doktorskim, czyli pojęcia (a) wizji własnego dorosłego życia osób w okresie wyłaniającej się dorosłości, którą rozumie jako wyobrażenie własnego życia w określonym momencie przyszłości, a które odnosi się do stanu antycypowanego – a nie do stanu pożądanego oraz pojęcia (b) kształtowania się tej wizji oznaczającego przemianę jej treści i struktury (s.16). Zatem przedmiotem badań Doktoranta są przemiany treści i struktury wyobrażeń na temat przyszłości zachodzące u osób w wieku pomiędzy 18 r.ż. a 25 r.ż. (Tu nasuwa się refleksja dotycząca konieczności wprowadzania konstruktów/pojęć wizji i kształtowania się wizji definiowanych poprzez pojęcie „wyobrażenia” - i „brzytwy Ockhama”.)

W kolejnych podrozdziałach rozdziału drugiego (2.1.) przedstawiono rozważania na temat myślenia epizodycznego i semantycznego oraz pamięci epizodycznej i semantycznej sięgając między innymi do koncepcji Tulvinga (1984), do prac na temat wiedzy jednostki na temat przyszłości świata i na temat jej wiedzy o przyszłości własnej (Conway, 2005). Konsekwencją tego toku rozważań jest uznanie przez Doktoranta „wizji własnego dorosłego życia” tworzonych przez jednostki - za przykładem przyszłościowego myślenia semantycznego. Osobiście skłaniam się ku określeniu jej (wizji) jako przejaw lub efekt takiego myślenia. W związku z rozważaniami przedstawionymi przez Doktoranta w tym podrozdziale (s.17) zastanawiam się czy wizja własnego dorosłego życia i wizja własnej osoby w przyszłym dorosłym życiu jest to samo – czy – nie (?)

W kolejnym podrozdziale (2.2) Doktorant przedstawił taksonomię form myślenia o przyszłości według Szpunara i współpracowników (2014). Dochodzi tu do uznania „wizji własnego dorosłego życia” za konstruowanie poznawczej reprezentacji specyficznych wydarzeń z przyszłości i/lub ogólnego stanu świata w przyszłości (s. 18) (bądź jej symulowanie). W ten sposób można zdefiniować antycypowanie wydarzeń i stanów objętych wizją. Konstruowanie takich reprezentacji stanów i wydarzeń bądź ich antycypowanie mogą być trudne dla wielu młodych ludzi ze względu na dynamikę kontekstu i ich stosunkowo ograniczone doświadczenie.

Podjęcie do wizji własnego dorosłego życia jako formy umysłowej antycypacji zostało przedstawione w podrozdziale 2.1 (powinien to być podrozdział 2.3). Doktorant przywołał w nim poglądy Grażyny Katry na temat wyższych form aktywności prospektywnej, także poglądy

dotyczące ograniczeń tej aktywności wynikające ze zróżnicowanych możliwości umysłowych młodych ludzi (i nie tylko młodych), wiedzy o świecie i o sobie. Możliwości poznawcze, intelektualne bez wątpienia mają znacznie dla aktywności prospektywnej. W tych rozważaniach warto zwrócić uwagę na czynnik wieku – jako tzw. zmienną streszczającą.

W podrozdziale 2.3 (zgodnie z poprawną numeracją powinien to być podrozdział 2.4) Doktorant rozpatruje wyobrażenia o *self*: *możliwych selves* i ich związki z *aktualnym self*, *przeszłym self*, *najbardziej możliwym self/selves*, *pożadanymi selves* oraz *obawianymi selves*. Punkt wyjścia do tych analiz ponownie stanowi praca Karla K. Szpunara (2014). Znajdujemy tu także odwołania do prac Hazel R. Markus i Pauli Nurius (1986), Clare Rathbone (2016), Curta Dunkel (2000). Doktorant zwraca uwagę na związki analiz prowadzonych nad *selves* z analizami dotyczącymi tożsamości i przywołuje tu pracę Jamesa Marcii (1966).

W podrozdziale 2.4. (poprawnie 2.5) Doktorant kontynuuje omówienie związków *selves* i tożsamości w kontekście wyobrażenia o własnej przyszłości. Powołuje się na prace A.D'Argembeau (2012) i na prace własne (Janowicz, 2021) nad poczuciem ciągłości tożsamości w czasie i wyobrażeniami przyszłych wydarzeń.

W kolejnym podrozdziale 2.5 (2.6) omówiono cele życiowe jako formę myślenia o przyszłości przywołując badania Marii Czewińskiej-Jasiewicz (2015), Jari-Erika Nurmi (1991), Zbigniewa Zaleskiego (1991), Grażyny Katry (2008) i innych uznanych autorów. Doktorant wskazał na związki między celami życiowymi jednostki i jej prospektywną aktywności, *self*, symulacją życia w przyszłości i wreszcie – z wizją własnego dorosłego życia.

W kolejnych podrozdziałach od 2.6 do 2.9 (a właściwie: od 2.7 do 2.10) Doktorant dowodzi powiązania podstawowego przedmiotu swych badań, czyli wizji własnego dorosłego życia w okresie wyłaniającej się dorosłości i jej kształtowania się – z marzeniami, które następnie wiąże z wyobrażeniami młodego człowieka o swym przyszłym życiu (podrozdział 2.6, czyli 2.7). (W tym miejscu należy przypomnieć, że wizja jest definiowana przez Doktoranta za pomocą wyobrażeń.) Przywołane są tu poglądy różnych badaczy na temat motywacyjnego znaczenia marzeń, w tym poglądy K.Obuchowskiego (2000), G.Katry (2008), H.Liberskiej (2004), B.M.Tieplowa (1951) (brak pozycji w bibliografii), wreszcie stanowisko D.Levinsona (1988). W dalszej części (podrozdział 2.7, czyli 2.8) omówione jest pojęcie planu życiowego i jego powiązania z celami życiowymi i wyobrażeniami o sposobie ich realizacji. Doktorant sięga tu ponownie po prace M.Czerwińskiej-Jasiewicz (2015), T.Mądrzyckiego (2002), Szpunara i współautorów (2014) i innych badaczy. Dochodzi do stwierdzenia, że zdolność formułowania planu życiowego może mieć podstawowe znaczenie dla zbudowania przez młodych ludzi wizji własnego dorosłego życia i jej względnie realistycznej symulacji. Doktorant, w podrozdziale

2.8 (poprawnie: 2.9) ustosunkowuje się do konstruktów perspektyw życiowych i jego rozumienia przez Marię Tyszkową (1985) jako zespołu powiązanych ze sobą wyobrażeń, pojęć, antycypacji, aspiracji, pragnień i dążeń jednostki odnoszących się do jej osoby w przyszłości lub jako prospektywnego obrazu samej siebie w ważnych różnych sferach życia. Wskazuje na mieszanie się w tych definicjach perspektyw życiowych, przewidywań i pragnień, a jednocześnie zauważa, że pojęcie to jest szersze od pojęcia wizji - w jego rozumieniu. Jest to spostrzeżenie słuszne, gdyż zaproponowana (autorska) definicja wizji bazuje na pojęciu wyobrażenia, chociaż Doktorant znajduje też jej związki z symulacjami i z „najbardziej możliwym self” (s. 42). W ostatnim podrozdziale rozdziału 2 (2.9, czyli 2.10) omówiony został model rozwoju koncepcji własnego życia u młodzieży autorstwa M. Czerwińskiej-Jasiewicz (2015). U jego podstawy znajdują się wartości, czynniki społeczne, poziom rozwoju ogólnego i cechy indywidualne jednostki, a skutkuje on podjęciem decyzji dotyczących jej własnej przyszłości. Opis modelu przedstawiony przez Doktoranta budzi pewne wątpliwości (s.40). Otóż Doktorant stwierdza, że system wartości prowadzi do stylu życia – jednak na przedstawionym modelu (rysunek 2) nie jest to uwidocznione.

Rozdział drugi kończy się podaniem nieco zmienionej wersji definicji pojęcia wizji własnego dorosłego życia jako przykładu umysłowej prospektywnej aktywności antycypacyjnej (za: G.Katra; 2008) i niespecyficznego symulacji własnej przyszłości (za: Szpunar i współautorzy; 2014) (s.41). Jeśli jest to przykład umysłowej prospektywnej aktywności antycypacyjnej, to byłoby uzasadnione w tym miejscu podać inne przykłady i wyjaśnić podstawę uznania, że jest to niespecyficzna symulacja. W definicji – w moim rozumieniu - zaakcentowany został procesualny charakter wizji. (Warto dodać, że kilka wersów niżej można znaleźć kolejną definicję „wizji” jako uogólnioną reprezentację „siebie w przyszłości”, która odnosi się do przyszłościowego myślenia semantycznego i jest efektem metarefleksji nad poszczególnymi przyszłymi wydarzeniami (s.42). Jako, że jest to ostatnia definicja kluczowego pojęcia „wizji” umieszczona w rozdziale drugim należałoby przyjąć, że to nią kierował się Doktorant w przygotowaniu badań własnych i analizie ich rezultatów. Jednak w rozdziale 6 - podrozdział 6.2.1 – zawierającym definicje badanych zmiennych - powraca do pierwszej definicji, a mianowicie wyobrażenia jednostki na temat jej dorosłego życia w określonym momencie przyszłości (s. 105). W zaproszeniu skierowanym do osób zainteresowanych udziałem w badaniu napisano, że dotyczą one wyobrażeń młodych ludzi na temat własnej przyszłości (s. 374). Jest to bardzo klarowna definicja wizji. Ograniczenie wizji do wyobrażeń jest uzasadnione ze względów metodologicznych. Zastanawiam się nad uzasadnieniem wprowadzenia do jednej z autorskich definicji członu/określenia „określonego momentu”. Czy

chodziło o podkreślenie, że zaprojektowane badania wizji ograniczone są do momentu badania, który przypada na wyłaniającą się dorosłość (wiek 18-25 lat), czy o polecenie skierowane do badanych - osadzenia różnych wyobrażanych celów w czasie (gdy będą w wieku około 35 lat)? O dostosowanie się do instrukcji zastosowanych narzędzi?

Generalnie w rozdziale drugim przedstawiono różne sposoby podejścia do koncepcji własnej osoby i własnego życia, które kreują młodzi ludzie. Na docenienie zasługuje zakres tego przeglądu, zwrócenie dużej uwagi na badania polskie także próba syntezy niektórych z zaprezentowanych stanowisk leżąca u podstawy, sformułowanej przez Doktoranta, definicji pojęcia kluczowego w jego projekcie, a mianowicie wizji dorosłego życia tworzonych przez osoby w okresie wyłaniającej się dorosłości. Zaprezentowane w tym rozdziale stanowiska spaja pojęcie myślenia o przyszłości.

W rozdziale trzecim Doktorant przedstawił znaczenie wizji własnego dorosłego życia w okresie wyłaniającej się dorosłości dla rozwoju jednostki – w dorosłości.

W rozdziale czwartym omówione zostały wybrane czynniki podmiotowe i pozapodmiotowe potencjalnie znaczące dla kształtowania się wizji własnego dorosłego życia w okresie wyłaniającej się dorosłości. Wśród uwarunkowań podmiotowych Doktorant uwzględnił neuronalne podstawy umysłowej aktywności prospektywnej, znaczenie perspektyw czasowej i orientacji przyszłościowej, systemu wartości i płci. Wśród uwarunkowań pozapodmiotowych omówione zostały środowisko rodziny oraz czynniki socjodemograficzne, takie jak status społeczno-ekonomiczny i miejsce zamieszkania.

W rozdziale piątym Doktorant zaprezentował autorski model badanych zmiennych i ich zależności (rysunek 4, s.99). Jest on interesujący, pobudzający do refleksji, toteż do jego analizy powracam w dalszej części recenzji.

W rozdziale szóstym zatytułowanym „Metodologiczne podstawy badań własnych” znalazły się wszystkie konieczne informacje. Doktorant przedstawił tu problemy badawcze, definicje zmiennych, model struktury zmiennych, pytania i hipotezy badawcze, opisał metody i narzędzia badawcze, przebieg i procedurę badania, opis grupy badanej, zasady etyki przestrzegane w badaniu i sposób analizy zebranego w badaniu materiału.

Nadrzędnym celem badań zrealizowanych przez Doktoranta było „poznanie wizji własnego dorosłego życia u osób w okresie wyłaniającej się dorosłości – dokonanie opisu jej treści i struktury oraz zmian w jej obrębie na przestrzeni czasu (podczas ostatniego roku edukacji w szkole średniej/ na studiach)” (s.104). Jest on zgodny z tematem rozprawy doktorskiej. Ponadto Doktorant postawił jeszcze cztery cele bezpośrednio powiązane z celem

nadrzędnym: (1) sprawdzenie występowania zależności pomiędzy wybranymi czynnikami podmiotowymi i pozapodmiotowymi a treścią i strukturą wizji własnego dorosłego życia w okresie wyłaniającej się dorosłości; (2) sprawdzenie, czy treść i struktura wizji własnego dorosłego życia są u osób w okresie wyłaniającej się dorosłości związane z doświadczanym poczuciem sensu w życiu i natężeniem poszczególnych wymiarów tożsamości oraz (2a) sprawdzenie, czy osoby o odmiennych statusach tożsamości różnią się pomiędzy sobą w zakresie treści i struktury wizji własnego dorosłego życia; (3) sprawdzenie, czy zmiany w zakresie wymiarów i statusów tożsamości oraz poczucia sensu w życiu są powiązane ze zmianami w treści i strukturze wizji własnego dorosłego życia; (4) sprawdzenie, czy wybrane czynniki podmiotowe i pozapodmiotowe są predyktorami zmian w zakresie treści i struktury wizji własnego dorosłego życia na przestrzeni ostatniego roku edukacji w szkole średniej/ na studiach wyższych (p. s.105). Cele te zostały sformułowane w sposób prosty, jasny – część z nich koncentruje się na związkach treści i struktury WWDŻ z uwarunkowaniami, a część na ich zmianach (w czasie). Należy dodać, że zmiany mogą być rozpatrywane w odniesieniu do zmian rozwojowych struktur psychiki, kontekstu rozwojowego a także czasu kalendarzowego, albowiem dokonano dwóch pomiarów w odstępie roku.

Można też zauważyć, że są to te same zmiany, które jednak mogą być interpretowane z różnych perspektyw.

Na kolejnych stronach rozprawy Doktorant przedstawił siedem pytań badawczych i przedstawił graficznie cztery układy zmiennych (rys. 5 i 6), które wzbudzają pewne wątpliwości, między innymi, poprzez odniesienie do treści/przedmiotu poszczególnych celów badania, jak i modelu ogólnego nazwanego rozwojowym (w tym relacji, czy oddziaływań w nim wskazanych) (p. Rysunek 4, s. 99). Zastanawiam się czy termin zmiennie podmiotowe jest tożsamy z terminem zmiennie indywidualne (tu włączono m.in. moment życia /jak – w tym przypadku - rozumiana jest ta zmienna?/), a termin zmiennie pozapodmiotowe jest tożsamy z terminem zmiennie kontekstowe (tu włączono zmienną *ważne wydarzenia życiowe w przeciągu minionego roku*). Bardzo też proszę by Doktorant przyporządkował pytania – celom i zestawił model ogólny z układami zmiennych. Moją uwagę zwróciło między innymi pojmowanie zmiennej „moment życia” – co sygnalizowałam wyżej - czy chodzi tu po prostu o czas pomiaru: w momencie t-0 i w momencie t-1? (s. 116), czy o wydarzenie w życiu badanej osoby (wydarzenie szczególne lub wybrane)? Oczywiście można przyjąć, że podleganie badaniu/udział w badaniu jest wydarzeniem ale wtedy może to wymagać odmiennej interpretacji. Na stronie 121 w tabeli 1 zmienna to została określona jako moment życia w wyłaniającej się dorosłości i uznana za

zmienną dychotomiczną, co pozwala przypuszczać, że chodzi o dwa pomiary (nr 1 w t-0 i nr 2 w t-1).

Operacjonalizacja zmiennych została przeprowadzona osobno dla każdego z siedmiu pytań badawczych i przedstawiona w siedmiu tabelach (od 1 do 7) – na stronach od 116 do 137. Jest to zabieg, który z jednej strony ułatwia poznanie sposobu zbierania danych związanych z kolejnymi pytaniami badawczymi, ale z drugiej strony – może utrudniać czytelnikowi płynne przejście od analizy celów poprzez analizę treści pytań do hipotez. Po tabelach służących operacjonalizacji Doktorant przedstawił 50 pytań szczegółowych. Zakładam, że taka drobiazgowość wynikała z dążenia Doktoranta do uporządkowania procesu zbierania danych w projekcie.

Doktorant przyjął, że nie ma podstaw do postawienia hipotez badawczych dotyczących treści i struktury wizji WDDŻ i subiektywnego ustosunkowania do niej, ani zmian w tym zakresie w ciągu roku – pomiędzy dwoma pomiarami. Ze względu na treści zawarte w podstawach teoretycznych (np. w przywołanej koncepcji Levinsona, w wynikach badań zrealizowanych przez wielu cytowanych autorów) pewne oczekiwania odnośnie treści można było poczynić, trudniej było wysunąć oczekiwania dotyczące zmian w ciągu roku.

Doktorant sformułował siedem hipotez badawczych zawierających oczekiwanie odpowiedzi na pozostałe pięć (z siedmiu podanych) problemów badawczych. W projekcie weryfikowano czterdzieści hipotez szczegółowych, które wyrażały oczekiwania dotyczące odpowiedzi na wiele pytań badawczych wysuniętych przez Doktoranta. I tak – przykładowo - oczekiwane odpowiedzi na pytania szczegółowe od 7.1 do 7.4 (czyli cztery pytania) przyjęły postać trzech hipotez szczegółowych: 6.1 – 6.2 oraz 7.1. Prezentacja hipotez badawczych wraz z ich uzasadnieniami zajęły dwadzieścia sześć stron (od strony 142 do strony 168).

W przypadku tak dużej liczby pytań szczegółowych i hipotez szczegółowych - dla zachowania klarowności i ciągłości wywodów - warto było rozważyć przyjęcie odmiennego sposobu prezentacji treści rozdziału dotyczącego metodologii badań własnych: przedstawianie hipotezy szczegółowej zaraz po pytaniu szczegółowym w powiązaniu z uzasadnieniem, lub choćby powiązanie numerów hipotez z numerami pytań badawczych.

Wśród narzędzi zastosowanych do pomiaru zmiennych znalazło się pytanie otwarte o treści następujące: „*Napisz, proszę, jak wyobrażasz sobie, że będzie wyglądało Twoje życie w wieku 35 lat. Napisz o tym, co przychodzi Ci do głowy w związku z tym momentem Twojego życia w przyszłości*”. Posłużyło ono poznaniu wyobrażeń młodych w okresie wyłaniającej się dorosłości na temat ich przyszłości - we wskazanym przez Doktoranta momencie – a mianowicie za kilkanaście lat. (To przykład kolejnego zastosowania terminu „moment” w

rozprawie.) Ze względu na treść pytań szczegółowych i hipotez szczegółowych byłbym skłonny rozważyć prośbę do badanych o napisanie eseju na temat tych wyobrażeń. Należy pokreślić, że treść pytania ogranicza zawartość i strukturę odpowiedzi osób badanych – do 35 roku życia. Ma to określone konsekwencje dla rezultatów badań, ich interpretacji i wniosków na ich podstawie wysuniętych.

Następnie, po przedstawieniu tych wyobrażeń (wizji – jak dalej podaje Doktorant) (s. 162) osoby badane były proszone o ocenę, na skali sześć- lub 7-siedmio-punktowej, tych wyobrażeń („zamiennik” wizji w tekście doktoratu) ze względu na: stopień łatwości/ trudności przywołania i opisanie, natężenie pozytywnych i negatywnych emocji podczas wyobrażania i opisywania oraz poczucie ciągłości. Ta ostatnia zmienna została określona w sposób następujący: „*Poczucie ciągłości wiąże się z tym, że pomimo upływu czasu i różnych doświadczeń nadal czujemy, że jesteśmy w głębi tą samą osobą*” (s.162). Poczucie ciągłości - w taki sposób określone - można uznać za przejaw poczucia tożsamości.

Natężenie wymiarów tożsamości i statusy tożsamości zostały określone za pomocą narzędzia *Skala Wymiarów Rozwoju Tożsamości (DIDS-PL)* (Luyckx i in., 2008) w polskiej adaptacji przeprowadzonej przez A.Brzezińską i K.Piotrowskiego (2010; Piotrowski, Brzezińska, 2017). Pomiaru perspektywy czasu dokonano za pomocą dwóch narzędzi, a mianowicie kwestionariusza (1) *Future Time Perspective Questionnaire (FTPQ)* (przygotowanej przez Lensa (1986) (polska adaptacja: Cycoń i Zaleski, 1998) – kwestionariusz ten został skonstruowany do pomiaru przyszłościowej perspektywy czasowej oraz (2) *inwentarza Zimbardo Time Perspective Inventory (ZTPI)* (Zimbardo i Boyd, 1999; polska adaptacja: Przepiórka, 2011), który służy do pomiaru wymiarów perspektywy czasu w rozumieniu Zimbardo i Boyda (1999).

Do pomiaru poczucia sensu w życiu i nastawienia na jego poszukiwanie w przyszłości zastosowano kwestionariusz *Meaning in Life Questionnaire (MLQ)* (Steger i in., 2006; polska adaptacja – Kossakowska i in., 2013), który umożliwia pomiar obecność sensu w życiu i poszukiwanie sensu w życiu.

Narzędziem zastosowanym do zbadania systemu wartości był Portretowy Kwestionariusz Wartości (PVQ-RR) (Schwartz, 2017) w polskiej adaptacji J.Cieciucha i S.Schwartz (2018). Projekt badawczy obejmował badania pilotażowe i badania właściwe w dwóch momentach czasu, co pozwala zaklasyfikować je do badań podłużnych.

Badaniem pilotażowym objęto 102 osoby. W pierwszym etapie badania uczestniczyło 299 osób, z których 177 wzięło udział w etapie drugim (drugi moment badania). Badanych uczestniczących w badaniu właściwym przydzielono do dwóch podgrup wiekowych: 17-20 lat

i 22-27 lat. Zatem możliwe stało się przeprowadzenie porównań między dwoma grupami wiekowymi mieszczącymi się - częściowo - w tym samym okresie rozwojowym.

Omówione zostały metody analizowania danych dotyczących wyobrażeń, albo wizji WDDŻ pod względem wskazanych kryteriów: obszar, idylliczność, poziom rozbudowania, szczegółowość i stopień zbilansowania. W ich opracowaniu wykorzystano sędziów kompetentnych – pięciu w etapie pierwszym, 4 - w etapie drugim. Z danych przytoczonych przez Doktoranta wynika, że sposób kodowania jednego z pięciu sędziów zaangażowanych w etapie pierwszym, który nie uczestniczył w kodowaniu w etapie drugim – odbiegał od sposobu kodowania pozostałych czterech sędziów.

W analizie statystycznej wykorzystano dwa pakiety statystyczne: Jamovi v.2.0 oraz SPSS 27. W rozdziale obejmującym rezultaty analizy statystycznej zaprezentowane zostały statystyki opisowe badanych zmiennych, współczynniki korelacji, test chi kwadrat, test różnic, statystyka U, analiza regresji.

Przeprowadzone analizy pozwoliły sformułować odpowiedzi na postawione pytania eksploracyjne i zweryfikować hipotezy. Między innymi rozpoznano poczucie sensu życia jako predyktor nasilenia emocji pozytywnych i negatywnych związanych z generowaniem wyobrażeń o przyszłości (wizji WDDŻ) i nasilenia poczucia ciągłości. Jest to zależność potwierdzająca ustalenia o sensotwórczym znaczeniu zbudowania projektu życia lub koncepcji własnej osoby i własnego życia i ich pozytywnym znaczeniu dla emocji przeżywanych przez człowieka.

Prezentacja rezultatów analizy statystycznej została przeprowadzona starannie, stosownie do rodzaju danych i oczekiwań wyrażonych w hipotezach. Wybrane test statystyczne, co już wyżej zaznaczyłam, umożliwiły weryfikację hipotez a statystyki opisowe i analiza częstości (procentowa) dostarczyły materiału do sformułowania odpowiedzi na pytania eksploracyjne.

Reasumując, Doktorant zebrał bogaty materiał empiryczny, poddał go drobiazgowej analizie statystycznej, której rezultaty zostały zinterpretowane z wykorzystaniem koncepcji i wyników wcześniejszych badań empirycznych przedstawionych w rozdziałach stanowiących podstawy teoretyczne projektu doktorskiego.

Rozprawa kończy się wskazaniem ograniczeń przeprowadzonego badania, wskazaniem implikacji uzyskanych wyników oraz wnioskami.

Zakres czynników wpływających na wizję własnego życia tworzoną przez młodego człowieka przybliżającego się do wejścia w dorosłe życie jest obszerny. Obejmuje nie tylko wszystkie sfery psychiki ale także konstytucję fizyczną, kondycję somatyczną i środowisko zewnętrzne,

zarówno społeczne, jak i przyrodnicze i to wraz z ich wielorakimi uwarunkowaniami, w tym genetycznymi, i ich zmianami w czasie.

Jeden badacz nie jest w stanie dokonać tak szerokiej eksploracji ani poczynić ustaleń rozstrzygających w sposób jednoznaczny problem o tak złożonej strukturze i dynamice.

Należy zaznaczyć, że projekt badań zrealizowany przez doktoranta nie jest prostą replikacją projektów wcześniejszych. Stanowi oryginalną propozycję, którą doktorant wywodzi ze starannie wybranych koncepcji psychologicznych - przede wszystkim z subdyscypliny psychologii rozwoju człowieka i psychologii rodziny, poznawczej, a także neuropsychologii. Poszukując podstaw do zbudowania własnego modelu, co zaznaczyłam wyżej, sięga do badań nad celami życiowymi, wyobrażeniami własnej przyszłości, marzeniami, planami życiowymi, perspektywami życiowymi i koncepcjami życia – rozpatrując je jako umysłową aktywność prospektywną. Dowodzi rozwojowego znaczenia wizji własnego życia w okresie wyłaniającej się dorosłości poprzez odwołania do rozważań i wyników badań innych autorów, w tym badań polskich psychologów (Profesorów: Marii Tyszkowej (1985), Zbigniewa Zaleskiego (1991), Tadeusza Mądrzyckiego (2002), Kazimierza Obuchowskiego (2000), Marii Czerwińskiej-Jasiewicz (2015), Janusza Trempały (2000), Grażyny Katry (2008.), Hanny Liberskiej (2004), Stolarskiego (2011) i innych. Przywołane zostały także poglądy i badania autorów, takich jak Joseph Nuttin (1980), Jari-Erik Nurmi (1991), Katharina Salmela-Aro (1997), także prace Philipa G. Zimbardo (2015) zaliczanych do grona czołowych specjalistów w zakresie problematyki objętej projektem badawczym.

Taki dobór literatury przedmiotu stanowiącej podstawy teoretyczne projektu doktorskiego wyznaczył rozległe pole eksploracji i znalazł odzwierciedlenie w zbudowanym modelu (rysunek 4, s.99). Model został nazwany „Rozwojowym modelem kształtowania się wizji własnego dorosłego życia u osób w okresie wyłaniającej się dorosłości”. Doktorant wprowadził do niego takie kategorie, jak Cele i plany życiowe, Tożsamość (dwa etapy: pierwszy – cechujący się przewagą eksploracji i drugi - z przewagą zobowiązania), Wizja własnego dorosłego życia (WWDŻ), Poczucie sensu w życiu, Funkcjonowanie w przyszłości, System wartości (SW), Wiek (z wyróżnieniem okresów rozwojowych: dorastanie, wyłaniająca się dorosłość i wczesna dorosłość) w powiązaniu z osiągnięciami, zadaniami rozwojowymi, a także i konstrukt „Kształtowanie się systemu wartości” (prowadzący do kategorii System wartości) oraz konstrukt określony jako „Kształtowanie się przyszłościowej perspektywy czasowej (PPC)” (bez wskazania celu/zmiennej/kategorii do której prowadzi). W modelu występuje także kategoria (zmienna) Ukierunkowanie aktywności, która pośredniczy pomiędzy

Tożsamością i Wizją własnego dorosłego życia (WWDŻ) a kategorią Funkcjonowanie w przyszłości i pozostaje pod oddziaływaniem kategorii/zmiennej Poczucie sensu życia. Ta ostatnia z kolei pozostaje pod oddziaływaniem dwustronnej relacji Systemu wartości i Wizji własnego dorosłego życia (WWDŻ). Ponadto w modelu zaznaczono wzajemnie oddziaływania między konstruktami Wizja własnego dorosłego życia (WWDŻ) i kategorią Tożsamość. Założono także, że konstrukt Przyszłościowej perspektywy czasowej PPC oddziałuje bezpośrednio na konstrukt „Kształtowanie się systemu wartości” – a poprzez niego na Wizję własnego dorosłego życia (WWDŻ) oraz na kategorię/zmienną Cele i plany życiowe. Ta natomiast (kategoria/zmienna Cele i plany życiowe) oddziałuje jednocześnie na Tożsamość i Wizję własnego dorosłego życia (WWDŻ).

Zastanawiam się czy konstrukt „Kształtowanie się przyszłościowej perspektywy czasowej (PPC)” określa zmienną czy odnosi się do procesu?, który ustaje wraz z ukształtowaniem Systemu wartości, Tożsamości (po uzyskaniu przewagi na wymiarze zobowiązania) i Wizji własnego dorosłego życia (WWDŻ)? Z podpisu pod rysunkiem wynika, że konstrukty Tożsamość i WWDŻ są procesami, które ustają po przejściu granicy wieku pomiędzy Wyłaniającą się dorosłością i Wczesną dorosłością – w tym samym czasie/”momencie”, w którym ukształtowany zostaje system wartości. Od tego „momentu” można rozpatrywać ukierunkowanie aktywności - w odniesieniu do wczesnej dorosłości i wtedy też pojawia się poczucie sensu życia.

Na powyższe konstrukty (zmienne/kategorie, procesy) i relacje między nimi oddziałują (zakładam, że różnicująco) płeć, uwarunkowania rodzinne, status społeczno-ekonomiczny (tu nasuwa się pytanie: jednostki czy – rodziny, a jeśli chodzi o status rodziny, to z jakiegoś powodu został wyłączonej z grupy zmiennych ”uwarunkowania rodzinne”) oraz Znaczące relacje (tu nasuwa się pytanie o powód skoncentrowania się na relacjach intymnych i wykluczenia relacji młodego człowieka w okresie wyłaniającej się dorosłości z osobami z rodziny, przyjaciółmi itd.).

Powyższy opis modelu wskazuje na jego złożoność i zróżnicowanie indywidualne. Jest to autorska propozycja, która została poprzedzona przeglądem literatury przedmiotu, lecz nasuwa się jednak (co najmniej) kilka pytań, w tym na temat jednokierunkowego oddziaływania – traktowanego jako proces - Kształtowania się przyszłościowej perspektywy czasowej PPC na: (1) Kształtowanie się systemu wartości i na (2) Wizję własnego dorosłego życia (WWDŻ) (która – jak można przypuszczać na podstawie grafiki – też jest procesem) oraz na (3) Cele i plany życiowe, pomiędzy którymi i Wizją własnego dorosłego życia WWDŻ, też zachodzi jednokierunkowe oddziaływanie. Nie wykluczam, że Doktorantowi chodziło o zaznaczenie

kierunku przebiegu procesu kształtowania się Przyszłościowej perspektywy czasowej PPC: od Celów i planów życiowych do momentu ukształtowania Systemu wartości i ukształtowania Wizji własnego dorosłego życia WWDŻ. W tym też momencie jednostka przechodzi z okresu wyłaniającej się dorosłości do wczesnej dorosłości i podejmuje zadania rozwojowe przypisane do tego okresu.

Zindywidualizowanie rozwoju można także zauważyć w przebiegu procesów tożsamościowych, a zatem przewaga procesu zobowiązania nad eksploracją może zaznaczyć się dużo wcześniej niż około 25 roku życia, jak i dużo później, a poza tym - zgodnie z procesualnym podejściem do tożsamości - można oczekiwać powtarzania się cykli/pętli. Wyłania się zatem pytanie – jak wtedy przebiegają procesy PPC i WWDŻ oraz kształtowania się systemu wartości lub co dzieje się z ukształtowanymi już systemem SW i Celami i planami oraz z Poczuciem sensu życia? Bardzo proszę by Doktorant przedstawił swe stanowisko w tej kwestii. Proponuję by sięgnął tu do idei pętli w rozwoju lub modelu TOTE.

Zastanawiam się nad uzasadnieniem wyboru przez Doktoranta – jako wiodącej w projekcie - koncepcji Arnetta, która zakłada silne zindywidualizowanie zmian rozwojowych i do pewnego stopnia ogranicza możliwość/zasadność rozpatrywania przebiegu rozwoju poprzez zadania kulturowo przypisane do poszczególnych okresów życia - ale przynajmniej część z nich jest wyznaczona biologicznym rozwojem i chociaż materiał genetyczny jest na ogół niepowtarzalny, to podlega prawom biologicznym. W opisie modelu Doktorant podaje, że „zdrowa tożsamość” (?) jest podstawą podejmowania zobowiązań charakterystycznych dla osoby dorosłej – to wskazuje, że można jednak wskazać „to co jest wspólne” (choćby tylko) w okresie wczesnej dorosłości (p. s. 102). Zatem czy wybór koncepcji J.Arnetta i skoncentrowanie się na okresie wyłaniającej się dorosłości - był w pełni uzasadniony?

Powyższe spostrzeżenia wskazują na jeden z walorów projektu doktorskiego, jakim jest inicjowanie dyskusji naukowej. Niewątpliwie taki walor ma recenzowana rozprawa doktorska. Rozprawa nie jest wolna od błędów stylistycznych, „potknięć” językowych (np. zastępowanie w tekście rozprawy pojęcia *zdolności* pojęciem *skłonności*, sposób rozumienia terminu „*refektowanie*” i jego zastosowanie w tekście (s. 45, 63) i in. Jednak nie obniżają one w sposób znaczący mojej oceny rozprawy.

Konkludując, dysertacja jest interesująca, stanowi oryginalną propozycję rozwiązania pozornie już rozwiązanego problemu kształtowania przez młodych ludzi wizji/koncepcji własnej osoby i własnej, która jest zakorzeniona w koncepcjach i modelach dotychczas wypracowanych w subdyscyplinie psychologii rozwoju człowieka.

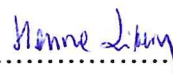
Stwierdzam, że przedstawiona mi do recenzji praca doktorska spełnia wymogi formalne i merytoryczne, a drobne uchybienia w żadnym stopniu nie obniżają jej wartości.

Uzyskane rezultaty w znacznej części mają charakter eksploracyjny, stąd też mogą być podstawą do opracowywania i wdrażania dalszych projektów badawczych .

Doktorant wykazał się dobrą znajomością wiedzy w danym obszarze, przemyślaną koncepcją badań, umiejętnością posługiwania się warsztatem naukowym oraz kreatywnością.

Oceniana dysertacja *Wybrane czynniki związane z kształtowaniem się wizji własnego dorosłego życia w okresie wylaniającej się dorosłości* przygotowana przez mgr Kamila Janowicza w pełni spełnia warunki wynikające z Ustawy o stopniach naukowych i tytule naukowym określone w artykule 13.1 ustawy z dnia 14 marca 2003 roku (Dz. U. z 2003r. nr 65, poz.595 z późn. zm.) .

Na tej podstawie zwracam się do Rady Wydziału Psychologii i Kognitywistyki Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza z wnioskiem o dopuszczenie mgr Kamila Janowicza do dalszych etapów przewodu doktorskiego.



.....
Hanna Liberska